

Zbigniew Stankiewicz

Zamość

<https://orcid.org/0000-0001-9988-4392>

Ikonostas w cerkwi pw. św. Mikołaja w Zamościu

Iconostasis in the church of St. Nicholas in Zamość

Summary

The author in the article characterized the functioning of the former Greek-Russian church in Zamość. He described the most important elements of the temple, especially the iconostasis. In relation to the iconostasis, he took into account the historical and liturgical context. He conveyed the essence of the functioning and role of the church of St. Nicholas in Zamość. The turbulent fate of the church shows that it was cared for by the Uniates, Orthodox, and Catholics. After 1918, the iconostasis located in it was destroyed.

Keywords: the city of Zamość; the church of St. Nicholas; Greeks living in Zamość; history of the iconostasis of the Zamość church; Jan Zamoyski

Streszczenie

Autor w artykule scharakteryzował funkcjonowanie dawnej cerkwi grecko-ruskiej w Zamościu. Opisał najważniejsze elementy świątyni, szczególnie ikonostas. W odniesieniu do ikonostasu uwzględnił kontekst historyczny, jak i liturgiczny. Oddał istotę funkcjonowania i rolę cerkwi

św. Mikołaja w Zamościu. Burzliwe losy cerkwi pokazują, że opiekę nad nią sprawowali unicy, prawosławni, katolicy. Po 1918 roku zniszczono znajdujący się w niej ikonostas.

Słowa kluczowe: miasto Zamość; cerkiew świętego Mikołaja; Grecy mieszkający w Zamościu; historia ikonostasu cerkwi zamojskiej; Jan Zamoyski

W akcie lokacyjnym Zamościa założyciel Jan Zamoyski zapowiedział, że miasto ma być zamieszkałe tylko przez wyznawców religii rzymskokatolickiej. Po kilku latach okazało się, że stanowi to przeszkodę w rozwoju miasta. Aby miasto rozwijało się gospodarczo, dokonał korekty dokumentu lokacyjnego. Wydał w 1589 roku zgodę na osiedlenie się w nim Greków. Przywilej Zamoyskiego oraz korzystne ułożenie miasta na skrzyżowaniu szlaków handlowych skłoniły Greków do zamieszkania w Zamościu¹.

Przedstawiciele nacji otrzymali zgodę na wybudowanie w mieście swojej świątyni oraz osadzenia w niej swoich kapłanów. Sprowadzeni Grecy pochodzili w większości z Wenecji, dlatego Zamoyski uważał, że szybciej zintegrują się z miejscowymi. Chociaż istniały parafie prawosławne, przybyli Grecy nie dążyli do integracji z ludnością prawosławną.

Śmierć Jana Zamoyskiego spowodowała osłabienie pozycji gospodarczej Zamościa oraz mieszkających w nim Greków, którzy zaczęli opuszczać miasto. Cerkiew grecką przejęli miejscowi prawosławni Rusini.

Jan Zamoyski przywilejem z 10 stycznia 1589 roku wyraził zgodę na osiedlenie się Greków w swoim Mieście Zamościu.

Już od lat kilku, do nowego miasta Zamościa przybywają ludzie narodowości rozmaitej, a obecnie nagromadziło się też nie mało narodu Greków, a chociaż już przedtem ogólnikowo zastrzegłem, że prawa y swobody ode mnie nadane lub otrzymane dotyczą się nie tylko mieszczan pierwotnych, ale y następnych: przeto dla upewnienia o tem umyślnym pismem nineyszem szczegółowo to zastrzec ludziom narodowości greckiej. Czynię to zaś tę chętniey, skoro oni się tu nie tylko

1 A. Gil, *Jan Zamoyski wobec zagadnień wyznaniowych na przykładzie Zamościa przełomu XVI i XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 3 (2005), nr specjalny: *Jan Zamoyski. Wódz – mecenas – polityk*, s. 44.

wybrali na zamieszkanie z majątkami swemi, ale pragną z sobą przenieść kupię swoją [kupiectwo swoje]².

Osiedlający się Grecy uzyskali pozwolenie na wzniesienie obok Rynku³ własnej cerkwi pod wezwaniem świętego Mikołaja oraz sprowadzenia do niej swoich kapłanów wyznania greckiego, którzy mieli podlegać diecezji chełmskiej⁴. Pierwszymi osadnikami (osadźcami) byli Jan Konstantynowicz i Antonides Gospodarowicz pochodzący z Kaffy na Krymie. Grecy zgodnie z przywilejem zostali dopuszczeni do władz miejskich. Musieli tylko, jak przystało na wiernych wasali, składać przysięgę ordynatowi i przestrzegać miejscowego prawa. Już w 1591 roku wśród posesjonatów w Zamościu było 19 Ormian, 12 Greków, 5 Niemców, 3 Węgrów, 2 Włochów oraz Żydów i 1 Szkot⁵.

Pierwszą drewnianą cerkiew pod wezwaniem Świętego Mikołaja wzniesiono przypuszczalnie jeszcze w końcu XVI wieku, kosztem członków gminy greckiej w Zamościu. Na pewno istniała już w 1604 roku, informuje o tym napis umieszczony na dzwonie cerkiewnym: „Dla zamojskiej św. Mikołaja cerkwi Konstantyn i Tatiana Kurowscy P. i Ignacy Bykowscy 1604 r.”

Świątynia grecka widoczna jest na najstarszym wizerunku Zamościa, tzw. planie Brauna z 1617 roku⁶ oraz innych pokrewnych widokach⁷. Orientowana budowla jednonawowa posiadała niewielkie rozmiary. Składała się z dwóch części wybudowanych z drewna, zróżnicowanych co do wysokości. Właściwy gmach na rzucie prostokąta posiadał trzy okna w każdej ścianie bocznej oraz dostawiony od wschodu niższy, prostokątny altar (prezbiterium). Oba budynki zostały przykryte oddzielnymi dwuspadowymi dachami, na których znajdowały się krzyże. Do

2 A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572-1605)*, Lwów 1935, s. 325.

3 Taką nazwą określano w XVI-XVII wieku obecny Rynek Wielki.

4 I. Lylo, *Grecka diaspora w Zamościu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2019, nr 146, z. 4, s. 738.

5 B. Horodyski, *Najstarsza lustracja Zamościa*, „Teka Zamojska”, 1/wł. 5 (1938), nr 4, s. 197-212.

6 Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), nr zesp. 1170: Akta osób i rodzin, seria 34: Zbiór Piotra Pietrykowskiego 1600-2021, podseria 34.2: Spis roboczy nr 2-2022, sygn. 1: Zamoscium. Nova Poloniae civitas á magnifico eius regni Cancellario á fundamentis extructa, 1617 r.

7 Tamże, sygn. 2: Novum Zamoscium, 1639 r.

cerkwi prowadziło prostokątne zamknięte półkoliście wejście znajdujące się w ścianie szczytowej od zachodu⁸.

Przypuszczalnie tą prostą w formie cerkiew wzniesli miejscowi rzemieślnicy pracujący w Zamościu na obstalunek (na zlecenie). W 1591 roku wśród mieszkańców miasta wymieniani są cieśle Christoph, Jan Ślepy, Kotuchna Matis, Panas, Stanisław oraz malarze Christoph Bystrzycki, Malarz „co Hanusową murarkę pojął” i szklarz Matwiej⁹.

W cerkwi znajdował się tylko jeden ołtarz ulokowany w centrum altaru (prezbiterium), nazywany priostołem, co oznacza ołtarz, a jednocześnie tron. Ołtarz jest tronem Boga, przy którym sprawowana jest Najświętsza Ofiara. Przegroda ołtarzowa, której funkcją było zasłonięcie i ukrycie ołtarza, skrywała niedostępną dla ludzkiego rozumu tajemnicę Boga. Altar stał się Niebem, w którym tronuje Najwyższy, a zasłona ołtarzowa była symboliczną granicą Nieba i Ziemi. Znajdujące się w niej ikony Chrystusa, Marii i innych świętych, którzy są w niebie i uczestniczą w niebiańskiej liturgii, odzwierciedla liturgia ziemską, dlatego też w niej symboliczne uczestniczą przedstawieni na ikonach święci¹⁰.

W cerkwi zamojskiej pod wezwaniem Świętego Mikołaja musiała istnieć od początku przegroda ołtarzowa oddzielająca altar od naosu (nawy). W drewnianej cerkwi kształt przegrody ołtarzowej warunkował charakter architektury. W tym czasie przegroda nie była postrzegana jako całość pod względem kompozycji artystycznej. Panowało duże zróżnicowanie w jej układzie i dowolność w rozmieszczeniu ikon¹¹.

Przypuszczalnie w cerkwi zamojskiej były to poziome belki stanowiące templon (niską barierkę), oddzielający altar od nawy. Na templonie zamontowano epistylon z przedstawieniem Deesis, a poniżej rząd ikon świątecznych, w najniższym rzędzie znajdowały się ikony namiestne, a na jego osi – carskie wrota. Tę konstrukcję oraz ramy ikon wykonali miejscowi rzemieślnicy. W 1591 roku są wymieniani w Zamościu stolarze: Andris, Józef, Wojciech, Matwiej oraz złotnicy Christoph, Jakub

8 K. Woźniak, *Wybrane elementy architektoniczne współczesnych cerkwi w Polsce wobec tradycyjnego modelu*, w: Wiktor Choriew in memoriam, red. A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski, Białystok 2013 (seria Colloquia Orientalia Bialostocensia, nr 4), s. 408.

9 K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa 1580-1821*, Warszawa 1971, s. 12-14.

10 M. Janocha, *Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Wschodni”, 8 (2003), z. 4 (32), s. 897-921.

11 D. Klejnowski-Różycki, *Teologiczne typy bizantyjskich ikon maryjnych*, „Symposium”, 25 (2021), nr 1, s. 58.

Dutkiewicz Ormianin¹². Należy przypuszczać, że ikony przywieźli ze sobą Grecy, ponieważ w Zamościu nie było pisarzy ikon.

Przy cerkwi świętego Mikołaja powstało prawosławne bractwo pod wezwaniem Matki Boskiej Pokrowskiej¹³, z inicjatywy ruskiego mieszczanina Fedora Wołosowicza. Statut bractwa zatwierdził 30 marca 1606 roku egzarcha patriarchatu konstantynopolitańskiego biskup lwowski i kamieniecko-podolski, Gedeon Bałaban¹⁴. Bractwo przejęło opiekę nad cerkwią. W latach 1615-1616 bractwo oraz cerkiew otrzymało prawo stauropigii¹⁵ od patriarchy konstantynopolitańskiego Tymoteusza II Marmarinos¹⁶. Zgodnie z prawem kanonicznym kościołów wschodnich prawo egzempcji posiada tylko patriarcha. Od tej pory cerkiew oraz członkowie bractwa podlegali bezpośrednio pod patriarchę w Konstantynopolu. Od 1656 roku przy czczonej ikonie Opieki Bogurodzicy [Pokrowskiej] powstało drugie, „młodsze” bractwo pod tym wezwaniem.

Przywilej nadany Grekom potwierdził 20 stycznia 1618 roku kolejny ordynat Tomasz Zamoyski, który ufundował nową murowaną cerkiew, wzniesioną w miejsce poprzedniej drewnianej. Projektantem cerkwi był architekt Jan Jaroszewicz, a wykonawcą (muratorem) został jego teść, Jan Wolf. Po zakończeniu budowy nowej cerkwi w 1631 roku stara cerkiew drewniana została rozebrana. Nową cerkiew wybudowano na podobieństwo łodzi. Składała się z trzech części, które na zewnątrz wyróżniały się wysokością i szerokością. Cerkiew była orientowana, dlatego najniższy jej człon od strony wschodniej mieścił ołtarz dostawiony do najwyższej części świątyni mieszczącej nawę. Od zachodu znajdował się babiniec (kruchta) z głównym wejściem. Kamienny portal zachował się do czasów współczesnych. Wszystkie części przykryte były kopułami z latarniami¹⁷.

12 K. Kowalczyk, *Rzemiosło Zamościa*, s. 14-15.

13 Pokrow, Pokrowa – święto Opieki Bogurodzicy obchodzone jesienią w Kościołach wschodnich, poświęcone opiece Bożej nad ludźmi za wstawiennictwem Maryi. Święto ustanowione na pamiątkę cudownego objawienia się Matki Bożej św. Andrzejowi i jego uczniowi Epifaniuszowi w X wieku w świątyni w Błachernach, w Konstantynopolu, gdzie przechowywana była szata Matki Bożej. Ujrzeni Bogurodzicę modlącą się nad ludźmi i okrywającą swoim szalem zebranych w cerkwi wiernych.

14 APZ, M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*, Warszawa 1834, mps (oryginał rkps w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie).

15 F. Garbaczewskij, *Ruskaja drevnost i pamiatniki pravoslavia Holmsko-Podlaskoj Rusi (Lublińskiej i Siedleckiej guberni)*, Warszawa 1892.

16 Tymoteusz II Marmarinos był patriarchą Konstantynopola w latach 1612-1620, podobno został otruty 3 września 1620 roku w czasie kolacji u ambasadora holenderskiego w Stambule.

17 P. Krasny, *Sztuka cerkiewna na ziemiach polskich w XVIII. Kilka uwag terminologicznych*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lilejko, Lublin 2000, s. 131-132.

W latach 1690-1699 nad kruchtą (babińcem) wzniesiono dzwonnice według planu Jana Michała Linka.

Po 1631 roku przystąpiono do wyposażania wnętrza nowej świątyni. Ikonostas został wystawiony z własnych funduszy członków Zamojskiego Mikołajewskiego Bractwa. Część wyposażenia i ikony ze starej cerkwi przeniesiono do nowej świątyni. W tym czasie ustaliła się nowa forma ikonostasu oraz ujednoliceniu uległ program ikonograficzny. Ikonostas otrzymał postać wysokiej drewnianej konstrukcji niezależnej od architektury cerkwi¹⁸.

Oba bractwa skutecznie opierały się przystąpieniu do unii. Ostatecznie przystąpiły do niej 10 kwietnia 1699 roku, w skutek czego oba bractwa prawosławne uległy likwidacji. W miejsce usuniętych prawosławnych, w 1700 roku Anna z Gnińskich Zamoyska przekazała cerkiew unitom oraz osadziła przy niej sprowadzonych bazylianów z Chełma. Już wcześniej, przynajmniej od 1639 roku unicy bazylianie posiadali swoją rezydencję w Zamościu, przy cerkwi przedmiejskiej pod wezwaniem Wniebowstąpienia Pańskiego. Utrzymywali ją do czasu likwidacji zamojskiego klasztoru w 1864 roku.

W nowej cerkwi zamojskiej powstał drewniany ikonostas, który zadziwiał każdego wchodzącego do niej swoją wielkością i wspaniałością, był wyjątkowo pięknej snycerskiej roboty. Zastłaniał prawie całość arkady ołtarza. Zestawiono go z sześciu, a następnie siedmiu poziomów. Został uformowany z bogatych obramowań ikon, jego kompozycja nabrała cech małej architektury, niezależnej od architektury cerkwi. Zauważalne było podobieństwo do głównej elewacji kolegiaty zamojskiej. Poziome rzędy zostały podporządkowane rytmice osi wertykalnych wyznaczonych przez carskie i diakońskie wrota. Wszystkie ikony namalowane były na deskach w bizantyjskim stylu. Czerwień ikonostasu była symbolem czyściwości, a wszystkie zdobiące elementy snycerskie, w większości winna latorośl z kłociami winogron oraz liście akantu były połączane. Wykonane zostały przez miejscowych snycerzy w stylu manierystycznym, którzy czerpali wzory z wykonywanych w tym czasie nastaw ołtarzowych (retabulum) w kolegiacie zamojskiej. Zachowały się pocztówki przedstawiające ikonostas w cerkwi Świętego Mikołaja z 1885 roku oraz z 1891 roku¹⁹.

18 Zob. szerzej: A. Gil, *Opis unickiej cerkwi p.w. Św. Mikołaj w Zamościu z 1828 r. na tle dziejów tamtejszych bazylianów*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 1 (2003), s. 151-160.

19 Zamość, ul. Kościuszki Tadeusza 1, kościół św. Mikołaja, https://fotopolska.eu/Zamosc/b24287,Kosciol_sw_Mikolaja.html [dostęp: 20.10.2023].

Przed ołtarzem na dwustopniowym podwyższeniu znajdował się kliros [nazwa potoczna: kryłós] symbolizujący chór anielski. Podczas liturgii to miejsce przeznaczone było dla chóru, kantorów i kapłanów pomocniczych. Drugi kliros znajdował się na solei, podwyższeniu po obu stronach carskich wrót, które oddzielała od nawy posadowiona na skraju drewniana balustrada z ozdobnymi tralkami, pomalowana w kolorze czerwonym.

Na przeciw wrót carskich była zawieszona na trzech łańcuszkach przymocowanych do liny wieczna lampka, w postaci połączanego świecznika o dwuczłonowej stożkowej podstawie, w której była osadzana jedna świeca. Wieczna lampka miała wyrażać i obrazować cześć dla obecności Chrystusa. Stosowanie wiecznej lampki przeniknęło do cerkwi unickiej z kościoła katolickiego.

W pierwszym rzędzie znajdowały się carskie wrota i diakońskie drzwi oraz cztery namiestne ikony, które umieszczone były na kwadratowych drewnianych postumentach. Ikony miestne (miejscowe) lub namiestne znajdowały się w każdym ikonostasie, pomiędzy carskimi wrótami a diakońskimi drzwiami. Były to: ikona Matki Bożej z Dzieciątkiem w typie Hodegetria (po lewej stronie) oraz Chrystusa (po prawej)²⁰.

W zamojskim ikonostasie znajdowały się ikony, od lewej strony (patrząc w kierunku ołtarza): ikona chramowa (ikona świątynna, patrona cerkwi) świętego Mikołaja, Matki Bożej, Zbawiciela oraz Zaśnięcia Matki Bożej (lokalnie czczona ikona). Ikony osadzone były w szerokich ramach. Pomiedzy nimi, znajdowały się półkolumny z rzeźbionymi trzonami (pnąca się winna latorośl), na których było oparte belkowanie. We fryzie pomiędzy półkolumnami była winna latorośl obejmująca rozety.

Na północnych i południowych wrotach (diakońskich) zamkniętych półkoliście umieszczono w pełnej postaci wizerunki: z lewej strony arcykapłana Aarona (pierwszy arcykapłan), ubranego w purpurowy efod, na którym zawieszony był na piersi choszen (pektorał), w nim 12 szlachetnych kamieni reprezentujących Dwanaście Plemion Izraela, na głowie w takim kolorze diadem jako symbol władzy królewskiej. Czapka była ze złotą opaską, na której widniał napis „Poświęcony Panu”. Po prawej znajdował się wizerunek króla Szalemu (Jerozolimy) Melchizedeka w białym chitonie. Przykrywał go purpurowy płaszcz (purpura to symbol władzy królewskiej), z białym zawojem na głowie, w rękach trzymał chleb i wino, na powitanie Abrahama. Oba wizerunki prezentowano na

20 J. Maroszek, *Ikonostas Supraski z 1643 r.*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 3, s. 4-5.

złoconym tle. Carskie wrota były od strony ołtarza zasłonięte szczelnie czerwoną kotarą.

Carskie wrota były wyższe od bocznych części, tworząc rozbudowany portal ujęty półkolumnami, na których wsparta była arkada – symboliczne wejście do Nieba. Wrota miały 3 arszyny²¹ wysokości, a szerokości 1 arszyn i 8 werszków²². Na połączonych skrzydłach znajdowała się winna latorośl z kiściami winogron, powyginana i przeplatająca się pomiędzy sobą. Pomiedzy nimi było sześć niedużych ikon w konchach, uformowanych parami w trzech rzędach. Na czterech niższych ikonkach przedstawiono w półpostaci czterech ewangelistów: Marka, Mateusza, Łukasza i Jana. Na dwóch wyższych – Zwiastowanie Przenajświętszej Bogurodzicy (dwie ikony). Z prawej strony wrót istniał wizerunek w półpostaci Bogurodzicy pochylającej się nad archaniołem, okrytej purpurową szatą. Na Bogurodzicy znajdowały się trzy złote gwiazdki: na czole i ramionach. Gwiazdki stanowią symbolikę zachowania dziewictwa przed, w trakcie i po zwiastowaniu. Z lewej strony wrót umieszczono wizerunek Archanioła Gabriela w półpostaci patrzącego na Bogurodnicę.

Nad ikonami po obu stronach wrót znajdował się dwugłowy orzeł bizantyjski. Wrota wieńczył krzyż grecki (równoramienny) posadowiony na kuli. Po obu stronach carskich wrót, na framugach znajdowały się wizerunki świętych: Wasyla (Bazylego) Wielkiego, Jana Złotoustego, Grzegorza Dwa Słowa, Grzegorza Bogusłowa. Nad nimi, nad wrotami, przedstawiono na tle dużej białej chmury (w niebie) Pana Jezusa Chrystusa błogosławiącego obiema rękami rozpostartymi szeroko na boki.

Namiestne ikony Zbawcy i Matki Bożej były identycznej wielkości: wysokość 1 arszyna i 4 werszków, a szerokość 1 arszyna. Zbawca przedstawiony był w półpostaci naturalnej wielkości na złotym tle (symbol świętości). Prawa ręka wzniesiona do błogosławieństwa [ułożenie palców wskazującego i środkowego nawiązuje do greckiego monogramu Chrystusa – I X], w lewej trzyma otwartą ewangelię, w której starosłowiańską cyrylicą podobną do greckiego alfabetu napisano tekst świętej Ewangelii: „Ja jestem bramą” itd. [Ewangelia Jana 10, 7-10]. Głowę Zbawiciela otaczał nimb krzyżowy z literami O, W, H²³ [ten – który – jest]. Po obu stronach głowy Jezusa znajdowały się greckie napisy tytułowe: IC, XC [I(HCOV)C X(PICTO)C; znaczy to Jezus Chrystus].

21 Arszyń to 0,711167 m.

22 Werszek to około 4,45 cm.

23 W oryginale napisane cyrylicą.

Twarz przedstawiona jako sroga, przy czym subtelne rysy twarzy w typie wschodnim wyrażały wielkość Bożą. Włosy zgodnie z historycznym przekazem wizerunku Zbawiciela Józefa Flawiusza, do uszu spadają gładkimi kosmykami, poniżej i na plecach zwinięte w małe loczki. Broda uformowana w klin, u dołu rozdzielona. Płaszcz zewnętrzny (himation) ciemno purpurowy (symbol władzy), a spodni strój (chiton) z szerokimi rękawami ciemnoniebieski (symbol duchowości). Na prawym rękawie pionowy złoty pasek (kław) symbol czystości i doskonałości Chrystusa²⁴.

Matka Boża też była przedstawiona w półpostaci, na złotym tle. Lewą ręką przytrzymywała Dzieciątka Boże, ze wzrokiem bez poufałości skierowanym na niego, w prawej ręce trzymała lewą rączkę Dzieciątka, którego prawa ręka ułożona jest do błogosławieństwa, jego głowę otacza nimb krzyżowy z literami tak jak na ikonie Zbawiciela, głowę Matki Bożej otacza nimb, a po obu stronach głowy greckie napisy MP, OV²⁵ [M(HTH)P O(EO)V; znaczy to Matka Boga]²⁶.

Ikona Zaśnięcia Matki Bożej identycznych rozmiarów, namalowana w stylu bizantyjskim na złotym tle. Matka Boska leżąca na ozdobnych marach z założonymi na piersi rękami, otoczona była ze wszystkich stron zasmuconymi apostołami i wiernymi. W centrum ikony znajdował się Zbawiciel w mandorli stojący przed uśpioną Matką Bożą, trzyma w rękach jej duszę w postaci niemowlęcia w powijakach. Powyżej na nieboskłonie w różnych miejscach było jedenaście grup świętych, w każdej po dwie osoby. Na dole obrazu, poniżej Matki Bożej przedstawiony jest Archanioł Michał z mieczem w ręku odrabujący dłonie judejskiemu kapłanowi po rusku Aufonie [Athoniosowi, czyt. Afoniosowi]²⁷.

Ikona świętego Mikołaja posiadała takie same wymiary jak ikona Zbawiciela. Świętego namalowano w półpostaci na złotym tle. Przedstawiono go jako starca z gołą głową otoczoną aureolą, z siwymi włosami i brodą. Prawą dłoń wznosił w geście błogosławieństwa. Układ palców tworzy skrót IC XC (Jezus Chrystus). W drugim ręku trzymał zamkniętą księgę. Ubrany był w sakkos, na nim omoforion, obie szaty w kolorze złotym. Była to najnowsza ikona w ikonostasie, namalowana w 1859

24 I. Matyjaszkiewicz, *Tunika śmiertelności i szata wieczystości. Najwcześniejsze przedstawienia Chrystusa ukrzyżowanego w colobium i w perizonium*, „Quart”, 2020, nr 3, s. 64.

25 W oryginale litery greckie.

26 K. Leśniewski, *Przebóstwienie człowieka w teologii prawosławnej*, w: *Kościół i człowiek*, red. A.A. Napiórkowski, Kraków 2021, s. 205-206.

27 Żydowski kapłan, który chciał wywrócić łóże z ciałem Matki Bożej.

roku przez Gałęzowskiego. Poprzednia ikona spłonęła, dlatego nowsza nie posiadała już tytularnego greckiego napisu.

W drugim rzędzie znajdowało się 6 ikon tak zwanych niedziel Pięćdziesiątnicy, ilustrujących wydarzenia z Ewangelii czytane podczas kolejnych niedziel okresu wielkopostnego, tj.: Niewierny Tomasz, Niewiasty u grobu, Chrystus i Samarytanka, Uzdrawienie paralityka, Uzdrawienie niewidomego oraz wizja świętego Piotra Aleksandryjskiego. Cykl niedziel Pięćdziesiątnicy pojawił się być może po raz pierwszy w 1643 roku w ikonostasie zamojskim pomiędzy rzędem namiestnym a świątecznym²⁸. Ponieważ był on specyficzny tylko dla ikonostasów wschodniej Małopolski, kojarzył się z unią. Dlatego po przejęciu cerkwi przez prawosławnych, po 1871 roku zmieniono cykl ikon na następujący porządek: Bogurodzica adorowana w Niebie przez Anioły, Mandylion, oblicze Chrystusa otoczone nimbem ukazane na chuście podtrzymywanej z boku przez dwa Anioły, Chrystus i Samarytanka, Maiestas Domini (Chrystus na majestacie) siedzący na tronie podtrzymywanym przez cherubiny, z rozłożonymi rękami informujący, że świat należy do niego, otoczony dookoła przez uskrzydłone główki, Niewiasty u grobu Jezusa, Przeniesienie relikwii świętego Mikołaja z Myry do Bari. Wszystkie te ikony osadzono w owalnych ramach, pomiędzy nimi półkolumny z rzeźbionymi trzonami. Każda rama była inna, co poświadczało dokonaną zmianę wydźwięku ideologicznego tego rzędu.

W trzecim, świątecznym rzędzie były niewielkie ikony z przedstawieniami dwunastu świąt prawosławnych: Narodzenie Przenajświętszej Bogurodzicy, Podwyższenie Krzyża Pańskiego, Wprowadzenie Przenajświętszej Bogurodzicy do Świątyni, Narodzenie Chrystusa, Chrztost Pański, Spotkanie Pańskie, Zwiastowanie Przenajświętszej Bogurodzicy, Wjazd Chrystusa do Jerozolimy, Wniebowstąpienie Pańskie, Zesłanie Ducha Świętego na Apostołów, Przemienienie Pańskie, Zaśnięcie Przenajświętszej Bogurodzicy. Na osi rzędu nad carskimi wrotami umieszczono przedstawienie Ostatniej Wieczerzy ze złożonym tłem, osadzone w owalnej ramie.

W czwartym rzędzie było sześć prostokątnych ikon przedstawiających śmierć Jezusa Chrystusa: Pojmanie Chrystusa, Sąd nad Chrystusem, Piłat umywa ręce, Biczowanie, Cierniem koronowanie, Prowadzenie na ukrzyżowanie. Pomiedzy ikonami rozmieszczono półkolumny z trzo-

28 M. Janocha, *Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej*, „Techné”, seria nowa, 2018, nr 1, s. 79-106.

nami ozdobionymi przenikającymi się esownicami, na nich wspierał się wąski gzyms, który stanowił bazę dla arkad występujących w piątym rzędzie.

W piątym rzędzie w smukłych arkadach znajdowały się wizerunki dwunastu apostołów, trzony półkolumn zdołała winna latorośl z gronami. Były następujące wizerunki: Szymon zwany Piotrem syn Jonasza, jego brat Andrzej, Jakub syn Zebedeusza, brat jego Jan Ewangelista, Filip z Betsaidy, Bartłomiej-Natanael, Tomasz, Mateusz-Lewi, Szymon Kanańczyk, Jakub syn Alfeusza, Juda Tadeusz oraz Judasz Iskariota.

Na osi czwartego i piątego rzędu nad Ostatnią Wieczerzą znajduje się jedna duża ikona Deesis (trimorfion) przedstawiająca Chrystusa Pantokratora – władcę i sędziego Wszechświata. Pan Jezus tronuący. Tron podtrzymywany był przez cherubiny. Z prawej strony Zbawiciela przedstawiono Matkę Bożą w pozie modlitewnej, z drugiej strony – modlącego się św. Jana Chrzciiciela. Oboje modlą się za cały ród ludzki. Ikonę umieszczono w bogato zdobionym portalu. Trzony półkolumn ozdobione zostały winną latoroślą z gronami i zwieńczone głowicami korynckimi. Ikona Chrystusa wraz z ikonami 12 apostołów tworzyły Wielkie Deesis. Z tyłu za tronem Jezusa przedstawiono dwa anioły²⁹.

W szóstym rzędzie na wysuniętym kluczu arkady portalu z ikoną Chrystusa Pantokratora osadzono ikonę w sześciokątnej wąskiej ramie. W centrum znajdowała się postać Theothokos³⁰ przyjmująca postawę Orantki. Matkę przedstawiono w półpostaci z rękami rozłożonymi i wzniesionymi ku górze, w geście modlitwy do Boga³¹. Na rękach zawieszony był purpurowy szal (kolor władcy), na wysokości piersi w nim znajdował się siedzący Chrystus-Emmanuel [po hebrajsku: Bóg jest z nami], symbolizowało to zapowiadane narodziny Syna Bożego – przyszłego Zbawiciela, w białej szacie (symbol niewinności)³². Na ikonie znajdował się wieńczący ikonostas fladrowany krzyż prawosławny z przekładką. Jezus ukrzyżowany był czterema gwoździami, głowa otoczona złotą aureolą, obok głowy tytułatura IC XC. Powyżej znajdował się Titu-

29 P. Wład, M. Wiśniewski, *Roztocze Wschodnie. Przewodnik nie tylko dla turystów: Bełzec, Horyniec Zdrój, Lubycza Królewska, Narol, Susiec i okolice*, Lubaczów 1999, s. 127.

30 Matka Boga, Bogurodzica.

31 K. Leśniewski, *Przebóstwienie człowieka*, s. 64.

32 O. Cyrek, *Nowożytnie ikony bizantyjskie i Ruskie z symbolicznymi wizerunkami Jezusa Chrystusa. Kanon ikonograficzny i wyjaśnienia teologiczne*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 31 (2012), nr 1, s. 21-45.

lus Crucis (łac. Tytuł Krzyża), na tabliczce greckie litery INRI oznaczające Jezus z Nazaretu król żydowski.

Na początku XVIII wieku pojawiły się nowe w odmiennym stylu barokowym elementy. W szóstym rzędzie po obu stronach ikony Matki Bożej umieszczono sześć ikon w owalnych kunsztownie rzeźbionych ramach, z wizerunkami dwunastu proroków mniejszych. Na każdej ikonie zgrupowano ich w parach, w półpostaci na złotym tle: Ozeasz, Joel, Amos, Abdiasz, Jonasz, Micheasz, Nachum, Habakuk, Sofoniasz, Aggeusz, Zachariasz i Malachiasz.

Pojawił się również siódmy wieńczący rząd, składający się z pięciu niezależnych elementów. Centralną część zajmował dotychczasowy krzyż, pod nim pojawiły się polichromowane pełnoplastyczne rzeźby: z prawej strony Bolesna Boża Matka oraz setnik (centurion) rzymski z hełmem na głowie – w prawej dłoni trzymał włócznię, po lewej stronie miał zawieszoną tarczę, pod którą lewą ręką podtrzymywał miecz. Z drugiej, lewej strony krzyża stały dwie kobiety niosące wonności. Oprócz krzyża były cztery owalne ikony w ozdobnych ramach. Z lewej strony – ikona zamocowana pomiędzy dwiema niższego rzędu, razem tworzącymi trójkątny układ, przedstawiająca przyglądającego się ukrzyżowaniu Ewangelistę Jana Bogosłowa. Z prawej strony była ikona w identycznym układzie, z przyglądającymi się ukrzyżowaniu trzema kobietami: Marią Magdaleną, Marią matką Jakuba i Józefa oraz Salomeą. Z obu stron umieszczono skrajne ikony, które posadowiono na pojedynczych ikonach niższego szóstego rzędu. Przedstawiały one Ewangelistę Marka i Ewangelistę Mateusza, którzy opisali scenę ukrzyżowania.

Konsekwencją okcydentalizacji zaaprobowanej przez synod zamojski w 1720 roku było m.in. odsłonięcie ołtarza głównego z ustawionym na nim tabernakulum, wprowadzenie ołtarzy bocznych oraz organów. W 1762 roku zakupiono „Organki nowe valoris [wartości] złotych 1000”. W 1764 roku przystąpiono do rozbudowy świątyni: „fabrykę zaczęliśmy kaplicę, skarbiec i muzeum nad babińcem”³³. Wymurowano przybudówki przy ołtarze, od północy diakonice z bocznym wejściem, od południa – do przechowywania szat i naczyń liturgicznych, oraz nad babińcem – chór muzyczny. W tym roku w absydzie bocznej nawy umieszczono ołtarz boczny pod wezwaniem św. Onufrego. We wrześniu 1764 roku sprowadzono malarza z Krzemieńca do malowania ołtarza (bocznego)

33 A. Kossowski, *Klasztor Bazylianów w Zamościu i jego kronika*, „Roczniki Humanistyczne”, 4 (1953), z. 4, s. 206.

oraz złocenia ram do ikony świętego Onufrego i odnowienia obrazu Matki Boskiej Pokrowskiej. Przypuszczalnie słynąca łaskami ikona świętego Onufrego została przeniesiona z dawnego kościoła ormiańskiego pod wezwaniem Wniebowzięcia Bogurodzicy Marii Panny. Przy czczonej ikonie świętego Onufrego w 1764 roku powstało unickie bractwo pod tym wezwaniem. Istniało ono do czasu przejścia cerkwi przez prawosławnych. Święty Onufry przedstawiony został w pełnej postaci jako starzec z długimi włosami i brodą sięgającą ziemi oraz z przepaską z gałęzi i liści. Opis ikony z 1828 roku charakteryzował ją następująco: „ramy skłanne promienie około głowy, laur którym opasany, berło, korona srebrem pozłacane”³⁴. Był orędownikiem w sprawach wyboru małżonka i posiadania potomstwa.

Drugi boczny ołtarz świętego Walentego powstał przed 1770 rokiem. W dniu 24 czerwca (4 lipca) 1771 roku malarzowi zamojskiemu Janowi Majerowi zlecono wyzłocenia i lakierowania ołtarzy oraz innych elementów. Miał również pomalować ołtarz główny świętego Mikołaja oraz oba ołtarze boczne. Prawdopodobnie pod innymi elementami wyposażenia mógł kryć się ikonostas.

Opis wyposażenia cerkwi według inwentarza z 2 marca 1858 roku przedstawiał się następująco. Ołtarz główny snycerskiej roboty pomalowany na niebiesko z obrazem Matki Boskiej (na zasuwie obraz na płótnie Chrystusa ukrzyżowanego). Rzeźbione były carskie wrota i cyborium. Po prawej stronie wielkiego ołtarza stał ołtarz z ikoną św. Mikołaja, po drugiej stronie – ołtarz z ikoną Matki Boskiej Opieki [Pokrowskiej]. W lewej absydzie nawy stał ołtarz z ikoną św. Onufrego, w prawej – ołtarz z ikoną św. Walentego, na jego zasuwie ikona św. Bazylego Wielkiego. Ponadto w nawie snycerskiej roboty ambona, dwie ławki i dwa konfesjonały oraz kryłosa dla zakonników. W kruchcie była marmurowa kropielnica oraz mały ołtarz z ikoną św. Bazylego Wielkiego³⁵.

Po 1866 r. nastąpił proces przekształcania cerkwi w kościół, a ikon w obrazy. Nie zniszczono w tym czasie ikonostasu. Carskie wrota na stałe zostały otwarte na oścież, aby pokazać ołtarz główny z tabernakulum. Przed głównym ołtarzem pojawiła się wieczna lampka.

25 lipca 1871 roku cerkiew została przejęta przez prawosławnych, co wiązało się z likwidacją naleciałości łacińskich. Została powołana przy

34 *Cerkiew p.w. [sic! pw.] św. Mikołaja (I), ob. kościół*, <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/c/ca-ch/3792-cerkiew-p-w-sw-mikolaja-i> [dostęp: 20.10.2023].

35 B. Lorens, *Cerkiew św. Mikołaja i klasztor bazyliński w Zamościu w XIX wieku*, „Res Historica”, 53 (2022), s. 150.

cerkwi parafia prawosławna pod wezwaniem św. Mikołaja. W październiku 1873 roku biskup prawosławny ks. Marcei Popiel nakazał usunąć z cerkwi unickie dzwonki, monstrancje, konfesjonały, ołtarze boczne, chór muzyczny oraz wprowadzić ikonostas. Celem było upodobnienie wnętrza do cerkwi prawosławnej. Znowuż ikonostas stał się najważniejszym elementem wyposażenia cerkwi.

Utworzono przy cerkwi w lipcu 1876 roku prawosławne bractwo św. Mikołaja. W 1912 roku znalazło sobie ważnego protektora. Car Mikołaj II wyraził zgodę na przyjęcie Bractwa św. Mikołaja pod opiekę następcy tronu, Aleksego³⁶.

Spis wyposażenia z 28 sierpnia 1918 roku wymieniał jeszcze carskie wrota z 52 obrazami [ikonami]³⁷. 20 października 1918 roku cerkiew pw. św. Mikołaja została rekoncyliowana na kościół szkolny pw. św. Stanisława Kostki. Zapewne niedługo po tym wydarzeniu zniszczono ikonostas, uznając jego obecność za symbol rusyfikacji. Poprzez nieprzemyślaną decyzję administracyjną zniszczono unikalny zabytek kultury polskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Zamościu

APZ, M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamoyskiej*, Warszawa 1834, mps (oryginał rkps w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie).

APZ, nr zesp. 1170: Akta osób i rodzin, seria 34: Zbiór Piotra Pietrykowskiego 1600-2021, podseria 34.2: Spis roboczy nr 2-2022, sygn. 1: Zamoscium. Nova Poloniae civitas á magnifico eius regni Cancellario á fundamentis extructa, 1617 r.

APZ, nr zesp. 1170: Akta osób i rodzin, seria 34: Zbiór Piotra Pietrykowskiego 1600-2021, podseria 34.2: Spis roboczy nr 2-2022, sygn. 2: Novum Zamoscium, 1639 r.

Opracowania

Cyrek O., *Nowożytny ikony bizantyjskie i Ruskie z symbolicznymi wizerunkami Jezusa Chrystusa. Kanon ikonograficzny i wyjaśnienia teologiczne*, „Tarnowskie Studia Teologiczne”, 31 (2012), nr 1, s. 21-45.

36 Cerkiew p.w. [sic! pw.] św. Mikołaja (I), ob. kościół, <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/c/ca-ch/3792-cerkiew-p-w-sw-mikolaja-i> [dostęp: 20.10.2023].

37 Tamże.

- Garbaczewskij F., *Ruskaja drevnosti i pamiatniki pravoslavia Holmsko-Podlasskoj Rusi (Lublińskiej i Siedleckiej guberni)*, Warszawa 1892.
- Gil A., *Jan Zamoyski wobec zagadnień wyznaniowych na przykładzie Zamościa przełomu XVI i XVII wieku*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 3 (2005), nr specjalny: *Jan Zamoyski. Wódz – mecenas – polityk*, s. 42-46.
- Gil A., *Opis unickiej cerkwi p.w. Św. Mikołaj w Zamościu z 1828 r. na tle dziejów tamtejszych bazylianów*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne”, 1 (2003), s. 151-160.
- Horodyski B., *Najstarsza lustracja Zamościa*, „Teka Zamojska”, 1/wł. 5 (1938), nr 4, s. 197-212.
- Janocha M., *Ewolucja ikonostasu w sztuce cerkiewnej na terenie I Rzeczypospolitej*, „Techna”, seria nowa, 2018, nr 1, s. 79-106.
- Janocha M., *Ikonostasy w cerkwiach Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Wschodni”, 8 (2003), z. 4 (32), s. 897-921.
- Klejnowski-Różycki D., *Teologiczne typy bizantyjskich ikon maryjnych*, „Symposium”, 25 (2021), nr 1, s. 55-65.
- Kossowski A., *Klasztor Bazylianów w Zamościu i jego kronika*, „Roczniki Humanistyczne”, 4 (1953), z. 4, s. 199-216.
- Kowalczyk K., *Rzemiosło Zamościa 1580-1821*, Warszawa 1971.
- Krasny P., *Sztuka cerkiewna na ziemiach polskich w XVIII. Kilka uwag terminologicznych*, w: *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.*, red. J. Lileyko, Lublin 2000, s. 125-139.
- Leśniewski K., *Przebóstwienie człowieka w teologii prawosławnej*, w: *Kościół i człowiek*, red. A.A. Napiórkowski, Kraków 2021, s. 191-208.
- Lorens B., *Cerkiew św. Mikołaja i klasztor bazylikański w Zamościu w XIX wieku*, „Res Historica”, 53 (2022), s. 145-170.
- Lylo I., *Grecka diaspora w Zamościu na przełomie XVI i XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2019, nr 146, z. 4, s. 735-747.
- Maroszek J., *Ikonostas Supraski z 1643 r.*, „Białostoczczyzna”, 1996, nr 3, s. 3-15.
- Tarnawski A., *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego (1572-1605)*, Lwów 1935.
- Wład P., Wiśniewski M., *Roztocze Wschodnie. Przewodnik nie tylko dla turystów: Bełzec, Horyniec Zdrój, Lubycza Królewska, Narol, Susiec i okolice*, Lubaczów 1999.
- Woźniak K., *Wybrane elementy architektoniczne współczesnych cerkwi w Polsce wobec tradycyjnego modelu*, w: *Wiktor Choriew in memoriam*, red. A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski, Białystok 2013 (seria Colloquia Orientalia Bialostocensia, nr 4), s. 405-414.

Netografia

- Cerkiew p.w. św. Mikołaja (I), ob. kościół*, <https://www.zamosciopedia.pl/index.php/hasla-alfabetycznie/c/ca-ch/3792-cerkiew-p-w-sw-mikolaja-i> [dostęp: 20.10.2023].
- Zamość, ul. Kościuszki Tadeusza 1, kościół św. Mikołaja*, https://fotopolska.eu/Zamosc/b24287,Kosciol_sw_Mikolaja.html [dostęp: 20.10.2023].

